

'Die Kunst der Fuge', BWV 1080 – Johann Sebastian Bach

Toelichting door organist en barokspecialist Henk van Zonneveld

De afgelopen decennia hebben verschillende auteurs hun licht laten schijnen over Bachs laatste klavierwerk, Die Kunst der Fuge, BWV 1080.

Niet zelden gaan deze beschouwingen zover dat een visie wordt geopperd waarbij niet alleen het notenschrift, maar ook de symboliek daarachter een grote rol speelt.

Wie eenmaal begint zich in deze materie te verdiepen komt al gauw tot het inzicht dat het eind zoek is. Het lijkt bijna onmogelijk om alles te verwerken wat hierover is gepubliceerd om daarna tot een evenwichtig oordeel te komen.

De oorzaak van alle verwarring is begrijpelijk: we beschikken over Bachs handschrift uit ca. 1747 met bijlagen en daarnaast over een gedrukte versie uit 1751 met een totaal andere volgorde, waarbij niet zeker is wat Bach bedoeld heeft. We moeten dus bedenken dat Bachs ziel zich sinds 28-7-1750 in de hemel bevindt en dat zijn aardse loopbaan ten einde liep zonder dat hij alle 'losse eindjes' heeft kunnen opruimen.

Desondanks wagen uitvoerende musici en musicologen zich aan allerlei bespiegelingen over de bedoelingen die Bach gehad zou kunnen hebben, soms gestaafd met citaten van tijdgenoten, gegoochel met getallen, illustraties uit oude uitgaven en natuurlijk ook uitspraken van latere generaties componisten (te beginnen met Bachs eigen zonen) en muziekdeskundigen waarvan de opvattingen gebruikt worden om nieuwe theorieën te ondersteunen.

Voor de uitvoering van vandaag is het uitgangspunt Bachs eigen handschrift, bestaande uit de door hem geschreven noten en de teksten (hierna vet gedrukt) die hij op enkele plaatsen heeft toegevoegd. Door het tellen van maten en noten zal duidelijk worden dat hij een 14-delige fugacyclus heeft gecomponeerd. Alles wat hij daarna nog heeft toegevoegd en veranderd kunnen we beschouwen als 'plan B' dat hij helaas niet heeft kunnen voltooien.

Het handschrift bestaat uit een serie fuga's die worden onderbroken door 2 canons:

Fuga I-II-III-IV-V- VI-VII-VIII

Canon in Hypodiapason

IX Resolutio Canonis

Fuga X-XI-Canon XII + 'Finale'

Canon in Hypodiaterson, al roversio e per augmentationem, perpetuus

Spiegelfuga XIII-XIV

Het is van groot belang om de volgorde van de fuga's en de positie van beide canons serieus te nemen. Men dient dus beslist geen gedrukte uitgave van de KF te gebruiken, want deze is meestal gebaseerd op de latere gedrukte versie van 1751.

Met de positie van de canons en een letterlijke vertaling daarvan geeft Bach de sleutel om de hele structuur te begrijpen:

Fuga I t/m VIII

'meetriet onder acht'

'ontbinding/oplossing' Canon IX

Fuga X

Fuga XI

Canon XII

'meetriet onder vier in omkering en vergroting, doorgaand'

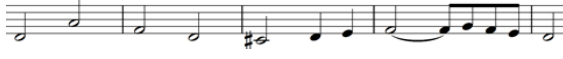
Spiegelfuga XIII en XIV

I De eerste fuga wordt gekenmerkt door eenvoudig contrapunt, korte motieven die het thema kleine impulsen geven zodat de beweging gehandhaafd blijft. Gedurende 37 maten horen we 10 keer het thema in de eenvoudigste vorm van 12 noten. De fuga sluit af met enkele plechtige akkoorden.

II De volgende fuga heeft slechts 35 maten en is in veel opzichten contrasterend: het thema klinkt 12 keer omgekeerd (inversus). Bovendien horen we veel chromatiek, overbindingen, syncopen en zelfs opvulling van de sprongen in het thema.

III Nu komt Bach weer terug op de rectus-vorm van het thema (13 x), maar nu met een wilder ritme waardoor een levendiger karakter ontstaat. Na de afsluiting op de dominant in maat 39 moet direct fuga IV aansluiten:

 Deze begint weer met inversus maar combineert direct met rectus en gebruikt consequent doorgangsnooten om de tertsen op te vullen. Het thema bestaat nu uit 14 noten. Bach noemt zichzelf ook even als de componist door in maat 41 de noten b,a,c,h in de bovenstem te schrijven, terwijl in alle stemmen samen 14 noten klinken (dat is natuurlijk niet zomaar, als we bedenken dat b,a,c en h respectievelijk de 2^e, 1^e, 3^e en 8ste letter zijn!). Met een toename van het stemmenaantal in de laatste maten ontstaat een climax: rectus en inversus klinken nu zelfs precies tegelijk. Na 90 maten en 22 keer het thema lijkt een kleine adempauze hier wel gewenst.

V Bach kiest nu voor een heel andere benadering van het KF-thema: dit is een fuga van 65 maten, beginnend met een nieuw levendig toonladderthema, waarmee later het KF-thema in lange noten 7 keer samenklinkt als een soort cantus firmus. Het is dus een dubbelfuga met twee thema's.

VI Opnieuw een dubbelfuga, met dit verschil dat nu het KF-thema begint (12 keer inversus en in verkleining), later gecombineerd met een 2^e thema. Deze fuga heeft 49 maten.

VII We horen nu een fuga met in alle stemmen zowel de rectus- als inversusvorm en opnieuw het thema in verkleining, begeleid door levendige motieven van 32-sten. Kortom, een intensivering van de beweging en complexiteit. In 79 maten ziet Bach kans om zo 30 keer het thema te verwerken!

In VIII gebruikt hij dezelfde middelen, met daarbij nu ook de vergroting van het KF-thema, echter in veel rustiger beweging met lange lijnen. We horen 28 keer het thema in 61 maten. De fuga begint op precies dezelfde manier als I, waardoor de suggestie wordt gewekt dat met dit deel de cirkel rond is. De afsluiting met een toegevoegde 5^e stem als een soort recitatief in de bovenstem geeft het gevoel dat we hiermee als het ware weer 'thuiskomen'.

In het vervolg van de variaties over het KF-thema worden we geconfronteerd met dramatische veranderingen. Voor het eerst schrijft Bach een titel: **Canon in Hypodiapason**.

Dat betekent 'canon in het onderoctaaf'. De notatie op 1 notenbalk moet na 4 maten beantwoord worden in de linkerhand met dezelfde noten, maar een octaaf lager.

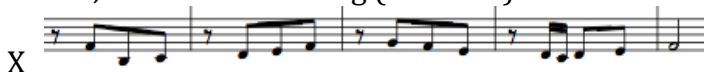
IX Met moeite herkennen we de omkering van het thema, nu bestaande uit 24 noten en in 9/16 maat, zelfs met staccatotekens en versiering! Maar het merkwaardigste is dat deze canon vervolgens door Bach zelf wordt opgelost met de titel **Resolutio Canonis**. Op twee notenbalken, voor rechter- en linkerhand, vinden we dezelfde noten terug zoals op de enkele notenbalk daarboven, echter met kleine verschillen: sommige notenwaarden zijn iets langer of korter genoteerd en ook de versieringen komen niet op dezelfde manier terug. Kortom, Bach is hier opeens buitengewoon slordig geweest, of ...?

Canon betekent letterlijk 'meetriet'. Met deze canon is het inderdaad een kwestie van meten. Niet alleen van de canon zelf maar ook van alles waarop de canon betrekking heeft. De plaats van deze canon, als IX na I t/m VIII, is namelijk precies wat de titel ook aangeeft: 'meetriet onder acht'. Het meetriet bevindt zich onder de acht voorgaande fuga's.

De manier waarop Bach dit meten heeft bedacht doet denken aan een codering zoals de Schepper deze heeft vastgelegd in het erfelijk materiaal met RNA en DNA: een serie aminozuren die in 1 lange streng het RNA vormen, dient als leidraad voor de totstandkoming van het DNA met 2 strengen.

Zo ontstaan ook de beide canons: een notatie op 1 notenbalk dient als code voor de uitwerking op 2 notenbalken. Echter: in het RNA-DNA-proces komen soms mutaties voor waardoor niet alles volgens plan verloopt. Datzelfde doet Bach nu ook: er zijn duidelijke verschillen tussen de notaties op 1 notenbalk en de uitwerking op 2 notenbalken. Nu kan men deze verschillen gaan markeren en tellen (het gaat om enkele tientallen), maar men kan ook constateren dat de meeste noten wèl correct zijn genoteerd. En dat is nu precies de door Bach gevolgde methode: hij telt de correct genoteerde noten in de canon en 'meet' daarmee het aantal maten van de voorgaande fuga's en van de canon. Er zijn 634 correct genoteerde noten in canon IX en er klinken 634 maten in de delen I t/m IX.

Canon betekent ook 'regel' of 'wet', een regel waaraan men zich moet houden om alles volgens de geldende wetten te laten verlopen. Maar Bach doet dat nu juist niet. Sterker nog, hij gaat met de term 'Resolutio Canonis', het oplossen van de regel, een heel andere kant op: er worden 'fouten' gemaakt in de canon en in de volgende delen wordt het nog veel erger: Het vertrouwde KF-thema lijkt in fuga X eerst helemaal te zijn verdwenen. Er verschijnen 2 nieuwe thema's en pas na 93 maten komt eindelijk iets tevoorschijn wat herinnert aan het KF-thema, echter in omkering (inversus) en in stukken geknipt, dus losgemaakt,

X en in 188 maten komt het slechts 8 keer voorbij.

Fuga XI begint meteen in de rectus-vorm met dezelfde themabrokken. Daardoor valt nog meer op dat de eerste tel steeds met een rust, dus met niets, begint. Later volgen dezelfde thema's als in fuga X maar deze worden ook omgekeerd en bovendien vergezeld door treurige chromatische motieven. In 184 maten horen we 18 keer het 'brokkenthema', zelfs een paar keer rectus en inversus gelijktijdig.

Na deze lange fuga's horen we in XII weer een canon, maar Bach kondigt dat niet aan. Hij begint met iets wat nauwelijks nog op het KF-thema lijkt, met accenten op verkeerde plekken, wilde ritmes en vreemde sprongen. In de linkerhand keert het hij thema om en krijgen alle noten de dubbele lengte. Door de vele syncopen en virtuoze loopjes lijkt het wel een Jazz-nummer uit de 20^e eeuw!

Als deze canon voorbij is (84 maten) schrijft Bach hem nogmaals uit, maar nu op 1 notenbalk, met de titel "Canon in Hypodiatēseron al roversio e per augmentationem, perpetuus." Dat betekent 'meetriet onder vier in omkering en vergroting vervolgend'.

We hebben vanaf IX weer 4 delen gehoord en deze worden gemeten met dit meetriet. Daarbij komen vervolgens ook de omkering en vergroting in beeld: de spiegelfuga's XIII en XIV. In al deze delen klinken 889 maten en deze canon heeft op de 2 notenbalken samen 889 correct genoteerde noten. Net zoals in IX moeten we dus concluderen dat Bach de schijnbare schrijffouten opzettelijk heeft gemaakt om zo tot een geniale toepassing van de canontitel te kunnen komen. De titel heeft natuurlijk als eerste betekenis dat de canon 4 tonen lager beantwoord moet worden in noten die precies omgekeerd bewegen en de dubbele lengte hebben. En dat gebeurt ook. Behalve tijdens de laatste 4 maten. Daarboven schrijft Bach 'Finale'. De noten van de linkerhand worden opeens niet meer vergroot maar klinken snel na de rechterhand in omkering. Met deze 142 noten verklapt Bach alvast hoelang de Finale van zijn fugacyclus moet gaan duren: fuga XIV heeft 142 maten.

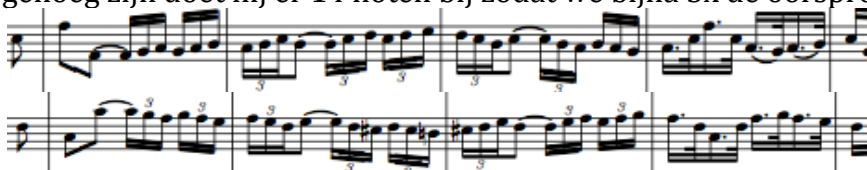
Voordat het zover is volgt eerst nog spiegelfuga XIII, waarin we terugkeren (= 'roversio') naar het vertrouwde KF-thema van 12 noten:

Niet alleen het thema wordt gespiegeld, maar ook alles wat daarna komt, zodat deze fuga opnieuw te spelen is door de noten in een spiegel te lezen. Omdat het klavier symmetrisch is als we vanuit d denken en ook de rechter- en linkerhand elkaars spiegelbeeld zijn, is het in principe mogelijk om ook de vingerzetting te spiegelen! Vanaf maat 21 vindt Bach het nog leuk om het thema op een extra manier te spiegelen: de 12 noten worden er nu 21:

Hierna vervolgt hij nog met een 'vergroting' in spiegelfuga XIV: alsof 21 noten nog niet genoeg zijn doet hij er 14 noten bij zodat we bijna 3x de oorspronkelijk themalengte krijgen.

Met deze 3-stemmige fuga in vrolijke triolenbeweging herinnert hij ons ook nog even aan de uitbundige canon IX, waar het hele proces van 'resolutio' was begonnen.

Zo is deze fugacyclus niet alleen een demonstratie van oude fugatechnieken die Bach natuurlijk volkomen heeft beheerst, maar tegelijk een blik op de toekomst waarin de oude vormen geleidelijk zouden worden losgelaten in de zoektocht naar nieuwe manieren om de componeerkunst vorm te geven.